Ադոնց, Նիկողայոս (2001) Հայացած Աստվածաշունչը և անոր պատմական տարողությունը. Պատմա-բանասիրական հանդես, № 3 . pp. 3-11. ISSN 0135-0536

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՌՉԱԿԵԼՈՒ 1700-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ՀԱՅԱՑԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Հայացած Աստվածաշունչը, որուն հազար հինգհարյուրամյակը կտոնենք, տարեկից է լատին թարգմանության, որ ծանոթ է Վուլկաթա անունով: Արդարև՝ 392-ին է, որ ս. Հերոնիմոս որոշեց լատիներենի թարգմանել հին կտակարանի եբրայեցերեն բնագիրը և իր այդ աշխատությունն ավարտեց 405-ին: Ճիշտ նույն միջոցին է, որ ս. Սահակ և ս. Մաշտոց կատարեցին իրենց անմահ գործը: Մաշտոցի հետազոտությունները հայ այբուբենն ստեղծելու համար, 392-ին սկսված, ավարտեցան 403-ին. այս թվականին, ոչ միայն տառերը պատրաստ էին, այլև Սուրբ Գիրքը, գեթ մասամբ, թարգմանված էր արդեն:

Անոնք, որ Աստվածաշունչը հայացնելու ազնիվ աշխատանքն ստանձնած էին, չէին կրնար երևակայել, որ իրենց գործին տարեդարձը օր մը պիտի տոնվեր պանդխտության մեջ, լատին մշակույթի հեռավոր հողին վրա, ուր առաջին հայ մը եկած է այն դարուն, իսկ երբ լատին թարգմանությունը կկատարվեր, Arbanbus (Երվանդ) անունով մեկը, որ իբր նահանգապետ Գալլիան կառավարեց 464-են և 469-ը: Քմահաճ դիպվածը այսպես մեզ կգնե տարեդարձներու եռյակի մը առջև, տարեդարձը հայ Աստվածաշունչին, լատին Աստվածաշունչին և հայոցս այս երկրին մեջ բնակիլ սկսելուն:

Վուլկաթան լատին երկիրներուն համար չունեցավ այն կարևորությունը, զոր հայ Աստվածաշունչն ունեցավ հայ ժողովուրդին համար: Լատին գրականությունը շատոնց ի վեր գոյություն ուներ, երբ Վուլկաթան երևցավ, մինչդեռ հայ Աստվածաշունչը սկզբնավորությունը եղավ հայ գրականության, սկզբնավորությունը նոր թվականի մը, ուր հայ ժողովուրդը, առաջին անգամ ըլլալով գրիչ ի ձեռին իր տեղը կուգա գրավել լուսավորյալ մարդկության մեջ:

Հայ Աստվածաշունչը ազատեց հայությունը իրանական աշխարհին մեջ ձուլվելու վտանգեն: Ամրացուց քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ, և խաչին ճառագայթները հակադրեց հարձակողական մազդեզականության

---

* *Սույն աշխատությունը «Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության 1500-ամյակին նվիրված հոբելյանական նստաշրջանում (Սորբոն, 29 մարտի 1936 թ.) Ն. Ադոնցի կարդացած ֆրանսերեն զեկուցման հայերեն թարգմանությունն է (տե՛ս «Անահիտ», 1936, հմմտ. «Յուշարձան», ժողովածու, Երուսաղեմ, 1938): Հրատարակում ենք կետադրական և ուղղագրական աննշան շտկումներով: Տողատակի ծանոթագրությունները «Անահիտի» խմբագրությանն են (պատմ. գիտ. դոկտ. Պ. Հովհաննիսյան):*

կրակին: Հայաստան վերջնականապես փոխվեցավ եականորեն քրիստոնյա դաշտի մը և այլևս այդպես մնաց դարերու ընթացքին:

Երկրին բարոյական ու մտավորական վերականգնումը բնականաբար արթնցուց ճշմարիտ ազգային գիտակցությունը: Պետք չէ մոռանալ, թե Հայ Աստվածաշունչը հրեցավ Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանումեն անմիջապես հետո, որուն հետևեցավ քիչ հետո Հայաստանի թագավորության անդարմանալի կործանումը: Այնուհետև գոյություն ունեցան երկու Հայաստաններ, մին բյուզանդական, մյուսը պարսկական, ազգային մարմնի մը երկու հատվածները, որոնց յուրաքանչյուրը դեպի տարբեր ճակատագիր մը կը դիմեր:

Հայոց պատմական կյանքը պարզվեցավ երկու տարամետ ուղղություններով, զոր կարելի է կերպով մը նկատել իբր աստվածաշնչական ոգվույն երկու այլազան արտահայտությունները:

Կ'ուզեի քանի մը խոսքով անդրադառնալ այս կրկնակ հոսանքին վրա, հանելե առաջ ատկից հետևություն մը, որ կրնա մեզի օգտակար ըլլալ: Պարսկական Հայաստանը եղավ վառարանը ազգային մշակույթին: Նորածին գրականության հիմնադիրները սքանչելի կերպով անոր ծառայեցին: Թարգմանությանը այն գրական ու պատմական հրաշակերտին, որ է Սուրբ Գիրքը, հետևեցավ կամ ընկերացավ հայացումը դարուն նշանավոր արտադրություններեն ամբողջ շարքի մը, ինչպես Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Եփրեմի, Ափրաադի (Զգոն) գործերու, Եվսեբիոսի Քրոնիկոնին և Եկեղեցական պատմության:

Եվ ահա նախախայրիքը ինքնուրույն ստեղծագործության մը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, Հայաստանի քրիստոնյա թագավորներու պատմությունը, հայ դպրության հոր՝ Մաշտոցի վարքը, կամքի ազատության մասին հնարամիտ տեսություն մը, որուն կ'ընկերանա հերքումը քրիստոնեական վարդապետության հակառակ այլասեռ աղանդներու: Այս այնքան հուզիչ մտավորական զարթումը պիտի ընդմիշտ պահե, ինչպես երջանիկ մանկություն մը, իր հրապույրն ու թարմությունը գրական առաջին ներշնչման, և հաջորդ սերունդին կողմե պիտի համարվի իբր ոսկեդարը հայ դպրության:

Հոգեկան այսպիսի ծաղկափթթումի մը հանդեպ, պարսիկ իշխանությունները պետք էր ընտրություն մը ընեին երկու քաղաքականության միջև, զոր կը թելադրեին բանիմաց խորհրդականներ կամ բռնաբարել քրիստոնեությունը և կամ զայն բյուզանդական քաղաքականութենեն հեռու պահել, ինչ որ փորձվեցավ:

Հայերը ատկից օգտվեցան ընդմիշտ ապահովելու համար Հայ Եկեղեցվո բացարձակ անկախությունը և անոր ազգային նկարագիրը վարչական և վարդապետական (dogmatique) տեսակետով:

Եկեղեցին այդ թվականին ոչ միայն պահապանն էր կրոնական գիտակցության, այլև կ'ընդգրկեր մարդկային մտքի բոլոր արտահայտությունները: Ազգային եկեղեցի մը ունենալ կ'նշանակեր ունենալ սեփական մշակույթ, ինքնահատուկ լեզու, գրականություն, արվեստ, մեկ խոսքով ամեն ինչ, որ կրնորոշե ազգի մը հոգեկան կյանքը:

Հայաստանյաց Եկեղեցիին աղգային գիծը իր ավատական կառուցվածքին մեջ կ՚կայանա: Երբեմնի Հայաստանը կ՚ներկայացներ երկիր մը մեծ ու պզտիկ քանի մը տասնյակ տանուտերությանց ցանցով մը ծածկված:

Եկեղեցին կազմակերպվեցավ քաղաքական քարտեզին համարվելով, հոգեկան իշխանությունը կտոր-կտոր եղավ ու գլխավոր նախարարությանց միջև բաժնվեցավ: Ամեն մեկ իշխան կ՚հավակներ ունենալ եպիսկոպոս մը, հոգևոր պետ մը՝ իր կալվածին համար, բոլոր եպիսկոպոսները բացահայտորեն ստորադասված էին Եկեղեցվո գերագույն պետին, ինչպես և իշխաններն իրենք իսկ կ՚ճանչնային գերագահությունը հայ, պարսիկ կամ արաբ թագավորներուն: Հայաստանին անծանոթ մնացած է նվիրապետական համրիչը մետրոպոլիտներու, ինքնավար կամ ինքնագլուխ արքեպիսկոպոսներու:

Եկեղեցին, ավատական ռեժիմին հետ նույնացած, անոր առավելությունները ու պակասությունները կ՚յուրացներ: Այսուհանդերձ՝ աշխարհագրական և հոգևոր իշխանությանց միջև ընդհարումները հաճախադեպ չէին, ոչ ալ ծանր: Համերաշխությունը կ՚հայտնվեր մանավանդ արտաքին վտանգի պահուն: Նախարարները եկեղեցական ժողովներուն կ՚մասնակցեին նույնքան իրավունքով, որքան եպիսկոպոսները, և այս վերջինները նախարարներուն կողքին կ՚կենային քաղաքական խռովությանց միջոցին:

Ատոնք երկու սատարներ են, որ կանգուն պահած են պատիվն այդ երկրին, հմայքն այդ ժողովուրդին, որ, նույնիսկ այն շրջաններուն ուր կեղեքված էր, երբեք չէ կորսնցուցած իր արժանապատվության գիտակցությունը և պատրաստ էր իր քաջարի պետերու առաջին կոչին կռվի երթալու: Պետք է կարդալ հայ պատմաբանները, գաղափար կազմելու համար այն վստահության վրա, զոր կ՚ներշնչվին իր իշխանները, այն հիացման վրա, զոր առաջ կ՚բերեր անոնց քաջությունը:

Արքայական գահուն անկումեն հետո, Հայաստան կ՚ունենա շրջաններ խռովությանց և հեղափոխության, որ հաջորդաբար կպայթին, քանի մը տասնյակ տարիներով իրարմե զատված, մինչև այն վայրկյանն, ուր օտար լուծք թոթափվեցավ:

Թ դարու վերջերեն իսկ սկսյալ, կտեսնվին շարք մը իշխանապետություններ, որ մեկը մյուսին ետևեն ոտքի կկանգնին, և որոնց ոմանք թագավորություն անունը կկրեն: Ժ դարուն, ատոնց թիվը տասներկուքի չափ էր, և ատոնք ինքզինքնին այնքան անկախ կզգային, որ առանձին հարաբերություններ կհաստատեին Բյուզանգիոնի հետ: Կոստանգին Ծիրանածին, հայազգի Վասիլի թոռը, ատոնց անուններն ու տիտղոսները մեզի պահած է ըստ «Կայսերական արքունիքի գիվանագրքին»:

Հայ Եկեղեցին ալ ունեցավ իր նեղության օրերը: Հույն ուղղափառությունը՝ կայսրության ուժերուն վրա կռթնած, որևէ առիթ չէր փախցներ վերսկսելու համար իր հարձակումները Հայ Եկեղեցիի անկախության դեմ:

Այս վերջինը ուժգնորեն պաշտպանեց ինքզինքը և պահպանեց իր ավանդույթները, վարդապետությունները (dogme), *ծեսերը և ամեն ինչ, որ ազգային անհատականությունը կկազմե: Մեկե ավելի անգամներ, իր հմուտ վարդապետներն ու համբավավոր աստվածաբանները մայրաքաղաք կանչվեցան, ու հոն կայսերական ժողովին առջև հայկական դատը*

պաշտպանեցին: Ո՛չ հրապուրիչ առաջարկներ, ո՛չ սպառնալիքներ կարող եղան անոնց համոզումը խախտել կամ անոնց քաջութիւնը թուլացնել:

Հայ Եկեղեցիին պարծանքն է ամեն տեսակ հալածանք կրած ըլլալը պաշտպանելու համար ինչ որ կնկատեր իր հայրերեն իրեն թողված նվիրական ու անքռնաբարելի ժառանգություն մը:

Այդպիսի դիմացկունության մը և անոր պարտադրած զոհաբերությանց արդյունքը եղավ ծաղկումը, Եկեղեցիին ծոցին մեջ, դրականության մը և արվեստի մը, որ հայոց կվերապահեն պատվավոր տեղ մը քաղաքակիրթ Արևելքին մեջ, ճոխ ու այլազան դրականությունը, պատմական, աստվածաբանական, վարդապետական, իմաստասիրական, և արվեստը, մանավանդ ճարտարապետությունը, կազմության մեջ ինքնատիպ և գործադրության մեջ ազնիվ:

Մեկ խոսքով, Հայաստան իր ճիգերը պսակեց քաղաքականությամբ մը, որ ծաղկեցավ վերոհիշյալ տասներկու իշխանապետությանց մեջ և որ կրնա Բագրատունյաց կոչվիլ կարևորագույն թագավորության անունով: Անի քաղաքը, վառարան այդ քաղաքակրթության, իր վեհափառ ավերակներով այդ շիջած քաղաքակրթության չքեղությունը կվկայե:

Այսպես եղավ բնաշրջությունը արևելյան կամ պարսկա-արաբական Հայաստանին: Բայց Բյուզանդական Հայաստանը ի՞նչ կներկայացներ նույն ժամանակաշրջանին:

Աստվածաշունչի թարգմանության միջոցին Բյուզանդական Հայաստանը մասնակցեցավ այդ դրական շարժման: Մաշտոցի գլխավոր աշխատակիցները Բյուզանդական Հայաստանեն էին, այսինքն՝ Եկեղեաց գավառեն, Դերջանեն, Խորձեանեն, Պաղինականեն և Տարոնեն, Մաշտոց ինքն իսկ Տարոնեն էր: Հունարենը հայտնապես ավելի ընտանի էր այդ շրջաններուն մեջ, Հայաստանի բաժանումեն իսկ առաջ բյուզանդական երկիրներու դրացնության պատճառով: Այգ տեղվանքի թարգմանիչներն ուրեմն ավելի լավ պատրաստված պիտի գտնվեին:

Ատեն մը ետքը. Բյուզանդական Հայաստանը կթվի այլևս չհետաքրքրվիլ սահմանին մյուս կողմն անցած-դարձածով: Անիկա հոգածու չ՛երևար ազգային հարցերուն հանդեպ, ինչ ալ ըլլան անոնք: Ան ոչ մեկ հեղինակ տվավ հայ դրականության, ոչ ալ որևէ կրոնավոր կաթողիկոսական աթոռը գրավելու արժանի:

Բյուզանդիոն, Հուստինիանոսի օրերեն իսկ, կձգտեր Հայաստանի այդ մասը իրեն կապելու և հայերը կայսրության կյանքին ու շահերուն շրջանակին մեջ միախառնելու: Ավատական կազմակերպությունը կամաց-կամաց կործանեցավ և երկրին իշխաններուն հրավեր եղավ իրենց կալվածները փոխանակելու արքունիքին և պետության մեջ պատվական պաշտոններու հետ: Գաղթականական հոսանք մը ատկից ծայր տվավ դեպի Բյուզանդիոն, մեկ դարեն մյուսը ավելի ներուժ դառնալով: Ինչ ալ ըլլային այն պատճառները, որ հայերը դեպի Բյուզանդիոն կմղեին, պետք է հաշվի դնել հրապույրը զոր կ՛ընծայեր Բյուզանդիոնն այդ թվականին, երբ կայսրություն մը տիեզերական նկարագիր զգեցած և աշխարհաքաղաքագիտական իդեալով մը ոգևորված:

Նոր Հռոմի մեծ հիմնադրին երազը լավ թարգմանված է իր բարեկամին՝ Կեսարիո հմուտ եպիսկոպոսին**, ձեռքով: Հեթանոս աշխարհը, ըստ իրեն, ենթարկված էր զանազան իշխանությանց. ատկից առաջ կուգային թշնամությունը, ստրկությունը, ամեն կերպ ցավեր: Պատմաբանները ջանացած են ատոր պատճառները գտնել: Ստույգ է՝ վերջապես, թե այս բոլորը արդյունքն է բազմաստվածության մոլոր ոգիին: Անմիջապես որ Քրիստոսի հավատքը հաղթանակե, այդ բոլոր ախտերը, դիվային արտաշնչումները, պետք է անհետանան, ու միևնույն ատեն կառավարության բաժանումը զանազան վեհապետներուն միջև վերջ պիտի գտնե:

«Հիմա, որ միակ Աստված մը հռչակված է, ըսավ ան, միակ կայսրություն մը պետք է աշխարհը կառավարե՝ Հռոմեացվոց կառավարությունը: Քրիստոնեական հավատքը և Հռոմեական կայսրությունը կը կազմեն երկու ընձյուղ միևնույն ատեն բուսած՝ կարծես երկնային հրաշքով մը՝ մարդկությունը հովանավորելու համար: Գոյություն ունեցող բոլոր տերությունները, Սուրիո, Ասիո, Մակեդոնիո, Եգիպտոսի, Արաբիո, Պաղեստինի մեջ, այսուհետև միակ միություն մը պիտի կազմեն: Բովանդակ աշխարհը միակ ազգ մը պիտի դառնա, մարդկությունը պիտի համախմբվի իբր միակ ընտանիք մը՝ միակ մականի մը տակ, հելլեններու և բարբարոսներու միջև առանց որևէ խտրության»:

Ասիկա բորբոքյալ հոգիով վանականի մը երազը չէր: Նոր կայսրությունը այդպիսի առաքելության մը կհավակներ արդարև ու կխորհեր զայն իրականացնել՝ քրիստոնեության հիմունքին վրա աշխարհաքաղաքացիական տերություն մը ստեղծելով: Բյուզանդիոնը ո՛չ Հռոմեական կայսրություն մը պիտի ըլլա, ո՛չ հունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձևացնե լայն կազմակերպություն մը համաշխարհային բնույթով, զանազան ցեղերու և լեզուներու պատկանող ժողովուրդներու համագործակցության վրա հիմնված՝ առանց ազգային նախապաշարման:

Բյուզանդական Հայաստանը մին եղավ այն երկիրներեն, որոնք ինքզինքնին ի սպաս դրին այդ քրիստոնյա կայսրության: Փոքր Ասիո ժողովուրդներուն մեջ, որոնցմե կայսրությունը պիտի քաղեր իր կենդանի ուժերը, ոչ մեկը ավելի կամ նվազ որոշապես սահմանված ազգային մարմին մը կներկայացներ, կամ ինչ-ինչ ավանդություններով ոգեորված կ՛երևար, Կապադովկիա, Լյուդիա, Փռյուգիա, Գաղատիա, Պափլագոնիա, Պիսիդիա, Իսավրիա և ուրիշ շրջաններ շատոնց կորսնցուցած էին իրենց ազգային դիմագծությունը:

Այդ անվերապահ և կրավորական զանգվածին վրա կկանգներ գործուն ու ձեռներեց մտքով հույն տարրը: Հպարտ՝ անցյալով մը, որ մեկհատիկ է մարդկային պատմության մեջ, զինված՝ լեզվով մը և մշակույթով մը, որ համաշխարհային դարձած էին հելլենիստիկական ժամանակաշրջանեն ի վեր, հույները ունեին բոլոր առավելությունները կայսրության մեջ առաջին կարգն անցնելու համար:

Բայց բան մը կպակասեր իրենց՝ որպեսզի բոլորովին տեր դառնային Բյուզանդիոնին: Շատոնց ի վեր քաղաքաբնակ դարձած, ճարտարարվես-

** Այսինքն՝ Եվսեբիոս Կեսարացու:

տական կյանքին վարժված, Հույները կ՛երևա, թե կորսնցուցած էին զենքի սերը: Ամեն պարագայի մեջ, իրենց զինվորական կարողությունները չէին հավասարիր այն համբավին, զոր ունեին գործունեության մյուս ճյուղերուն մեջ:

Արդեն իսկ Հուստինիանոսի օրով, հոռի զինվորները պարսավելու համար, զանոնք «յոյն» կկոչեին, որպես թե ոչ մեկ քաջ բան, ինչպես կ՛ըսե ժամանակին պատմիչը***, կարենար ելլել այդ ցեղեն:

Հայերը սլիսի լրացնեին ինչ որ կպակսեր Հույներուն տոկուն լեռնականներ, զորեղ ու հուժկու, օժտված տպավորիչ ֆիզիկականով մը, զենքերու գործածության մեջ քաջավարժ, անոնք ունեին հարկ եղած հատկությունները բանակը վարելու և զայն հաղթանակի առաջնորդելու համար: Իրոք ալ Բյուզանդիոնի զինվորական հանճարը ծնունդով ու ծագմամբ հայ զորավարներով է ներկայացված:

Զինվորական կարողությունն է դարձյալ, որ դահուն բախտը կվճռեր, երբ ան խախտած էր: Ուստի և կտեսնենք, որ հայ ռազմիկները կփառասիրեն կայսերական թագին տիրանալ ու կհասնին ատոր և մեկե ավելի անգամ տևական հարստություններ (dynastie) կհիմնեն:

Հիմա դիտենք, թե Հերակլիոս, Բյուզանդիոնի ամենեն նշանավոր կայսրերեն մին, հայ էր, ծնած Թեոդոսուպոլիս, որ մեր օրով Էրզրում կկոչվի: Հարստությունը զոր ան հիմնեց, պեաք է ուրեմն առաջին հայ հարսաությունր նկատվի:

Մեծանուն արևելագետ Սեն-Մարթենը կկարծեր, թե Իսավրյան հարստության հիմնադիրը, Լևոն, նույնպես հայ էր ծագմամբ, Թեոփանոս ժամանակադիրը չփոթված ըլլալու էր Գերմանիկը, այժմ Մարաշ, որ Լևոնի ծննդավայրն է, Գերմանիկուպոլսո հետ, այժմ Էրմենեք, Իսավրիո մեջ, և սխալմամբ անոր տված ըլլալու էր Իսավրացի մականունը: Լևոն սկսավ պատկերամարտ քաղաքականությունը, իր փեսան էր Արտավազդ Հայը, և իր զարմիկը կկրեր Սիսինաքիոս անունր որ ո՛չ հունական է ո՛չ սուրիական, ասոնք իրողություններ են, որ ուժ կուտան Սեն-Մարթենի հայտնած կարծիքին:

Իսավրացիներեն հետո հայերն են միշտ, որ դերագույն իշխանությունր իրենց ձեռքը կպահեն: Միքայել Թլվատ, աննշան ծագումով մարդ մը, սպանեց Լևոն Հայազդին, բայց հայերը իր կողմը քաշելու համար խնամություն հաստատեց հզոր ընտանիքին հետ Մարինոսի, որ Մամիկոնյանց տոհմեն սլատրիկ մըն էր: Մարինոսի դուստրը, գեղեցիկ Թեոդորան, դահուն վրա է, անոր շուրջ իր հորեղբայրը Մանվել, ժամանակին առաջին զորավարը, իր երկու եղբայրները՝ Բարդաս (Վարդ) կեսար և Պետրոնաս, իր փեսան՝ կեսար Ալեքսիոս-Մուսելե (Մուշեղ), իր երկու քույրերուն ամուսինները, Արսաբեր (Արշավիր) և Կոստանդին Բաբոցիկ, բոլորն ալ կկազմեն այն փայլուն դեմքերը, որ կայսրության ճակատագիրը կվարեն:

Վերջապես կ՛երևա Վասիլ, հիմնադիրը ամենեն փառավոր հարստության, որ Մակեդոնական կ՛անվանվի և իրապես հայկական է, և որու

*** Այսինքն՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի:

տևողության միջոցին կայսրությունը իր զինվորական ու մշակութային մեծության գագաթնակետը բարձրացավ:

Ռամպո, անվիճելի հեղինակություն, Վասիլի հարստության նվիրած իր մենագրության մեջ հաստատեց, թե հայերը Ժ դարուն տեր դարձած էին կայսրության, թե ամեն տեղ հայեր միայն կտեսնվեին: Վասիլի հետ իրենց երևումն ըրին այն հզոր հայ ընտանիքները, ինչպես Լեկապենոս, Գուրգուաս (Գուրգեն) կամ Ջմշկիկ, Փոկաս, Սկլիռոս, որոնք իրենց հերոսական ժեստերով ստեղծեցին մեծ դյուցազներգությունը, հավիտենական փառքը Բյուզանդիոնի:

Հոս տեղը չէ պարզելու երկար ու շարունակական շղթան հայ դեմքերուն, որ իրենց փայլով կլեցնեն կայսրության պատմությունը Զ դարեն ԺԲ դարը, ոչ ալ դնահատելու այն անսահման ծառայությունները, զոր հայերը մատուցած են պետության հանրային կյանքի բոլոր մարզերուն մեջ: Հիշեցնենք միայն, որ նույնիսկ Թ դարու հելլենական դիտության և հելլեն մշակույթի վերածնունդը հայոց գործն է: Վարդաս կեսար Հայն է, որ հիմնեց առաջին համալսարանը Կոստանդնուպոլսո մեջ և զայն դրավ ղեկավարությանը տակ Լևոն Իմաստասերի, որ ինք ալ հայ մըն էր, հռչակավոր թե՛ իբր մաթեմատիկոս և թե՛ իբր հելլենագետ:

Լևոն եղբորորդին էր Հովհաննես Քերական պատկերամարտ պատրիարքին, ուսումնական անձ մը, որդի աստղաբաշխ Բագրատի, ուրեմն հայու մը:

Պատրիարքը ուներ եղբայր մը, որ կկոչվեր Արսաբեր (Արշավիր), որուն քաղաքամերձ պալատը ժամադրավայրը եղավ գրական աշխարհին: Անշուշտ այդ սալոնին մեջ է, որ կազմված է, ի միջի այլոց, համբավավոր Փոտը՝ Կ. Պոլսո պատրիարք և պարծանք օրթոդոքս եկեղեցվո: Ան հայ էր իր մորը կողմե, որ էր Իռենե, քույրը Աբսաբեր հայազգի բարձր պաշտոնատարին, Թեոդորա կայսրուհվույն քեռայրին:

Վերջապես Զ դարեն ԺԱ դար, մինչև հայ հարստության վախճանը, հայերը փառավորապես ծառայած են կայսրության և զայն դարձուցած են քրիստոնեական քաղաքակրթության ախոյանն ընդդեմ մահմեդականության:

«Առանց հայազգի Վասիլին, կ՛ըսե հայտնի բյուզանդագետ մը, իսլամությունը Եվրոպայի վրայեն պիտի անցներ, քարուքանդ ընելով ամեն ինչ որ զայն այսօր Եվրոպայի և Հռոմի դուստրը կը կացուցանե»****:

«Առանց հայ զորավարներու, Բյուզանդիոն պիտի կործաներ բարբարոսներու հարվածներուն տակ: Ծանր րոպեներուն, հանկարծ երևան կուգար Հերակլ մը, Վասիլ մը, Ջմշկիկ մը, Փոկաս մը, որ այդ հոգնած քաղաքակրթության նոր թարմություն մը կուտար և այն ատեն կայսրությունը, այդ ծեր կինը,– ըստ բյուզանդացի պատմագրի մը բացատրության,– կ՛երևար ինչպես մանկամարդ աղջիկ մը ոսկիով ու թանկագին քարերով զարդարված»*****:

ԺԱ դարուն մեջտեղը, մեծ փոփոխություն մը առաջ եկավ: Հայկական հարստությունը կչիջանի և բուռն հակազդեցություն մը կշղթայազերծվի

**** Այսինքն՝ Ա. Վոկթ:

***** Այս հատվածին հեղինակն է Ռամպո:

Հայերու դեմ: Ատիկա արդյունքն էր Հույն ազգայնամոլության, դեչ նշանի մը տակ արթնացած և, որ պիտի խաթարեր գարավոր բարի ավանդությունները և պիտի դղրդեր կայսրության չենքը: Այդ այնքան հրաշալիորեն պտղաբեր գործակցության անխուսափելի խզումը չուշացավ իր անդրադարձումն ունենալու կայսրության ճակատագրին վրա: Կայսրերը, որ իրարու հաջորդեցին այն ատեն, անկարող ու անարժան՝ Վասիլի ժառանգության, փոխանակ ջանալու դարմանումը գտնել Հույներու և Հայերու միջև ծագած աղետաբեր պառակտումին, բազմավնաս այդ ուղղությունն ընդգրկեցին, առանց գիտակցությունն ունենալու իրենց քաղաքականության ծանրակշիռ հետևանքներուն: Բյուզանդական իշխանությունները սկսան բուռն հարձակումներ գործել Հայ Եկեղեցվո դեմ և անխղճորեն աշխատեցան կործանել Հայ իշխանությունները այն միջոցին, երբ Սելճուքյան հրոսակները Հայկական բարձրավանդակը կմագլցեին:

Ատիկա ստիպեց Հայերը Բյուզանդիոնին կռնակ դարձնելու, իրենք իրենց մեջ ամփոփվելու: Իրենց ճիգերը համախմբեցին սեփական քաղաքական վառարան մը ստեղծելու համար:

Քաջ Փիլարետը, կյուրապաղատ, բարձր պաշտոնատար արքունիքին և նախկին սպասավոր Աքոլներու, այսինքն ընդհանուր հրամանատար բյուզանդական բանակին, քիչ ժամանակի մեջ աջողեցավ իրեն համար կազմել ընդարձակ պետություն մը, որ Մելիտինեեն կտարածվեր մինչև Անտիոք:

Ուրիշ Հայ մը, որ նույնպես կայսրության ծառայողներեն էր, Ռուբեն զորավարը, միևնույն ատեն քաշվեցավ Կիլիկիա, և Տավրոսի լեռներուն մեջ հիմնեց ավելի ամուր իշխանություն մը և Հայկական մշակույթի նոր վառարան մը:

Հայերու խուժումը դեպի մայրաքաղաքը դադրեցավ: Բյուզանդիոն այլևս չտեսավ ժայթքիլն այդ աղբյուրին, որմե իր մեջ հոսած էին այնքա՛ն կենսական ուժեր և զոր ինքն իսկ ցամքեցուցած էր: Կայսրության ծոցին մեջ Հայ-Հույն համերաշխության խզումը կնշանակեր այն թվականը, ուր Բյուզանդիոն սկսավ սահիլ դեպի անկում:

Կ. Պոլսո մեջ՝ Թոռնիկ Հայազգի ընտանիքին վերջին անդամներեն մին, Թեոդորոս Թոռնիկ, արդեն 1261-ին կնախատեսեր, որ Թուրքերը օր մը պիտի տիրանային Կ. Պոլսին և ամբողջ կայսրության:

Այս հակիրճ ընդհանուր տեսությունը կրնա ամփոփվիլ սապես. հայկական անցյալին որոշ մեկ ժամանակաշրջանին, ժամանակաշրջան, որ մեկե ավելի տեսակետներով նշանավոր է, կրկին հոսանք մը կտրեց անցավ հայկական պատմությունը, մին ազգային հողի վրա, մյուսը աշխարհաքաղաքացի ոստանին մեջ, մարդկության ծառայելու որոշ եղանակներով ազգային շրջանակի մեջ կամ անկից դուրս: Հետո կտեսնվի, որ այդ հոսանքներեն մին, աշխարհաքաղաքացիությունը, ձախողվածի մը կ՛ենթարկվի կամ Հույն ազգայնամոլության ձևով կ՛այլասերի: Հայերը, երկար ատեն ու լայնորեն շռայլելե հետո իրենց լավագույն ուժերն ի սպաս աշխարհաքաղաքացի պետության, զիրենք ստիպված զգացին ազգային երդիքը դառնալու:

Արդ, այս հանդիսավոր օրվան մեջ հավաքված ենք, նախ կատարելու համար պարտականություն մը, այն է մեծարանքի հարկ մատուցանել հիշատակին անոնց, որ 1500 տարի առաջ բարոյական հիմը դրին մեր պատմական գոյության: Հետո ինծի կթվի, թե այս հանդեսը կրնա գործնական որոշ օգտակարություն մըն ալ ունենալ, պայմանով որ պատրաստ ըլլանք անցյալին փորձառությունը գնահատելու: Մենք ի հայտ բերինք գոյակցությունը երկու հոսանքներու, որոնք իբր հիմ ունին երկու հակընդդեմ սկզբունքներ: Այժմ ալ, այդ երկու սկզբունքները իրարու դեմ կռվի մեջ են, մեկ կամ մյուս կերպով, երբեմն՝ ծայրահեղության մղված ձևերով, քաղաքակիրթ աշխարհին մեջ:

Անցյալի փորձառությունր, որուն կ՛ակնարկենք, պետք է մեզի օգնե, պետք է օգնե մանավանդ մեր երիտասարդության, որ մասամբ որբ է, իր բախտին ձգված և բոլոր վտանգներուն ենթարկված, այդ ա՛յնքան հրահանգիչ փորձառությունը պետք է, որ անոր թույլ տա հաստատակամ ու գիտակից ընտրություն մր ընելու երկու ուղղություններու միջև, որպեսզի ազգային շրջանակին հարի և հաստատ պահպանե ինչ որ կխորհրդանշե մեր ազգությունը՝ լեզու, կրոնք, ծես, ավանդություններ:

Թող այս օրվան հանդեսը և Սահակի ու Մաշտոցի հիշատակը մեզ բոցավառեն նոր եռանդով մը՝ հավատարիմ մնալու համար այն ժառանգության, զոր անոնք մեզի թողած են: Այդ ժառանգությունը նկատենք իբր տապան մը այս ալեկոծ օտար ծովերուն վրա, այն դժնդակ պայմաններուն մեջ, ուր կ՛ոգորի մեր ազգային կյանքը, և ՀՈՒՍԱՆՔ******, ՈՐ ՕՐ ՄԸ ԱՅԴ ՏԱՊԱՆԸ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱԾ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՆՉԸՆ ՄՂՎԵԼՈՎ, ՊԻՏԻ ԻՋՆԵ ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵԶԻ ԹՈՒՅԼ ՊԻՏԻ ՏԱ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԸ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ, ՈՐ ԼՔՎԱԾ Է ԱՅՍՕՐ, ԲԱՅՑ ՈՉ ՄՈՌԱՑՎԱԾ*******:

****** Ընդգծված ամբողջ հատվածը դուրս է մնացել «Յուշարձան» ժողովածուի հրատարակությունից: Ստորև տրվող «Անահիտի» խմբագրության ծանոթագրությունը կարող է լույս սփռել նման կրճատման հանգամանքների վրա (Պ. Հ.):

******* Այս ճառին արտասանված օրը, վերջին պարբերությունը ունկնդիրներեն ոմանց այնպես կարծել տվեր էր, թե բովանդակ հայ ժողովրդի այժմյան ազգային կյանքն է, որ հոն «դժնդակ» ածականով, կ՛որակվեր և թե «լքված, բայց ոչ մոռացված հայրենիքի ավերակներու ապագա վերականգնման» մասին հայտնված լույսը կվերաբերեր Խորհրդային Հայաստանին: Այդ մեկնությունը անճիշտ է, ինչպես հեղինակն ալ, երբ իրեն հաղորդեցինք այդ կարծիքը, ըսավ մեզի: Հայրենիքեն հեռու օտար երկրներու ցրված հայոց կյանքն է, որ ան կգտնե դժնդակ. և երբ կճշդե, թե «վերակենդանացման արդարության տապանը օր մը Արարատին՝ այժմ Թուրքերու ձեռք անցած Արարատին, վրա է, որ պիտի իջնե», հայտնի է, որ չի կրնար ակնարկել մեր այժմյան Հայաստանի Հանրապետության. որ լքված ըլլալե հեռու, մեկ միլիոն կենդանի, աշխատող, արտադրող հայերու բույնն է. այլ հայերե ու հայ կյանքե բոլորովին պարպված, բայց վտարանդի հայերե երբեք չմոռացված այն հայկական նահանգներուն, որ մնացին կամ տասնհինգ տարի առաջ նորեն անցան Թուրք լուծի տակ (Ծ. խ.):